

**İSLAM HUKUKU VE MODERN DEVLETLER HUKUKUNDA
MUKABELE BİLMİSİL/MİSİLLEME/KARŞILIKLILIK**

Prof. Dr. Ahmet ÖZEL
İslâm Araştırmaları Merkezi
İstanbul

Klasik İslâm hukuk literatüründe mukabele bilmisil kavramı “aynı şekilde, benzeriyle karşılık vermek” anlamındaki sözlük anlamı çerçevesinde ele alınmış, sadece devletler arası ilişkilerde değil özel ve kamu hukuku alanlarında da geniş bir kapsam ve kullanıma sahip olmuştur. Modern devletler hukukunda birbirinden bazı farklarla ayrılan üç uygulama esasta mukabele (misilleme) kavramıyla açıklanır. Bunlar daha önce meydana gelen bir hak ihlaline karşı devletin başvurduğu hukuka aykırı muamele (Fr. represailles, İng. reprisals), hukuka aykırılık sözkonusu olmamakla birlikte bir devletin menfaatlerini ihlal eden muameleye benzeri şekilde karşılık vermesi (retorsion, retortion) ve başka bir devletin kendi vatandaşına uyguladığı muamelenin aynısını onun vatandaşına uygulamadır (reciprocity). Bu fiillerin birbiriyle benzerlik veya farklılıkları konusundaki görüş ayrılıkları yanında Türkçe ve Arapça karşılıkları konusunda da müellifler arasında birlik mevcut olmayıp bir kavramın diğeri yerine kullanıldığı da sıkça görülmektedir. Bununla birlikte ilki için genellikle Türkçe’de mukabele bilmisil, zararla mukabele, müteabil muamele, çağdaş Arapça’da başta mukâbele bilmisil ve muâmele bilmisil olmak üzere el-ahz bi’s-se’r, el-intikâm fi’l-kânûnü’d-düvelî, a’mâlû’s-se’r mukâbeleten bi’l-misl, el-a’mâlû’l-intikâmiyye; ikincisi için Türkçe’de misliyle mukabele, misilleme, karşı işlem, Arapça’da el-iktisâs mukâbeleten bi’l-misl, dırâr, a’mâlû’l-unf el-cevâbiyye, reddü’l-fi’li’l-aks ; üçüncüsü için ise Türkçe’de karşılıklılık (mütekabiliyet), karşılıklı muamele, Arapça’da muâmele bilmisil gibi tabirler kullanılmaktadır. Burada karışıklığa yol açmaması için anılan kavramlar için sırasıyla mukabele bilmisil (zararla mukabele), misilleme ve karşılıklılık kelimeleri tercih edilecektir.

Bu üç kavramın modern devletler hukukundaki anlam ve mahiyeti açıklandıktan sonra İslâm hukukunda bunlara tekabül eden hüküm ve uygulamalara temas edilmesi uygun olacaktır. Mukabele bilmisilin kökleri çok eski tarihlere kadar uzanır; Hamurabi kanunlarında (md.196-200) bu konuda düzenlemeler olduğu gibi mukabele bilmisil eski Yunanlar ve Araplarca da biliniyordu. Romalılarda görülmeyen bu uygulama ana hatlarıyla Hz. Musa şeriatinde ve daha sonra Kur’an’da da yer almıştır¹. İlk zamanlarda şahıslar da mukabele bilmisilde bulunma hakkına sahipti; Eski Yunan’da yürürlükte olan bir yasaya göre bir Atinalı’nın yakını yabancı bir

¹ Muhammed Abdülmun’im Abdülhâlîk, *el-Cerâimü’d-devliyye*, Kahire 1989 , s. 233.

ülkede öldürülür de devlet katili cezalandırmadan kaçınırsa, üç kişiyi yargılamak üzere Atina'ya getirebilirdi. Ortaçağ'da ve hatta XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devletler başka bir devlet veya tebaasının haksız ve tazmin edilmemiş fiillerine karşı kendi vatandaşlarına bir belge verir, o da buna istinaden kendisine veya mal ve mülküne yönelik zararları tazmin amacıyla bazı hareketlere girişebilirdi. Daha sonraları ise böyle bir durumda devletler bizzat harekete geçmişlerdir².

Batı'da geleneksel ve modern devletler hukukunda zararlar mukabele veya mukabele bilmisilin (reprisal) tarifinde farklılık vardır. İlkinde tarifi temel unsuru devletin hakkı, ikincisinde hukuk kuralıdır. Bu sebeple geleneksel devletler hukukuna göre mukabele bilmisil genel olarak bir devletin yaptığı eyleme karşı diğer devletin benzer şekilde onun hakkını çiğnemesi şeklinde anlaşılmıştır. Devletler hukukundaki gelişmenin bir sonucu olarak modern hukukta ise bir devletin benzeri eylemine karşı diğer devletin ona zarar vermek için devletler hukuku kurallarına aykırı olarak verdiği karşılık şeklinde tarif edilmiştir³. I. Dünya Savaşı sonrasında, uluslararası topluluğun hukuki bir hüviyete kavuşması ve devletlerarası ilişkilerde güç kullanımının yasaklanması sonucu mukabele bilmisilin tarifinde devletler hukuku kuralı devletin hakkının yerini almıştır. Dolayısıyla mukabele bilmisil sadece bir devletin hakkını çiğnemek sayılmamış, aynı zamanda devletler hukukuna aykırı bir davranış kabul edilmiştir⁴. Devletler Hukuku Enstitüsü'nün 1934 Ekimi'nde aldığı bir karara göre mukabele bilmisil, bir devletin başka bir devlet tarafından hukuka aykırı olarak kendisine zarar veren bir tecavüzünün ardından o devleti tecavüzünden alıkoyup hukuka uymasını sağlamak amacıyla, uluslararası hukukun genel kurallarına aykırı şekilde aldığı zorlayıcı tedbirler şeklinde açıklanmıştır⁵. Devletler hukuku esaslarına aykırı olan bu zorlayıcı uygulamalara ancak vatandaşlarına kötü muamele, arazisinin dokunulmazlığını tehdit, yöneticilerinin saygınlığını ihlal, ihkaki haktan imtina, aralarındaki antlaşma hükümlerini çiğneme gibi başka bir devletin gayri meşru davranışına karşılık olarak ve diplomatik yollarla düzeltme imkanı bulunmaması halinde adaleti temin için doğrudan başvurulur. Bazan kuşatma, bombardıman gibi silahlı olur, bazan gemilere elkoyma, abluka, ekonomik ambargo, vatandaşlarını gözetim altına alma veya sınır dışı etme gibi silahsız gerçekleşir⁶.

² İlhan Lütem, **Devletler Hukuku Dersleri**, İstanbul 1958, s. 662; Zeki Mesud Alsan, **Yeni Devletler Hukuku**, Ankara 1951, s.375.

³ Muhammed Bahaüddin Bâşât, **el-Muâmele bi'l-misil fi'l-kânûni'd-düveliyi'l-cinâî**, Kahire 1974, s.209; Abdülhalık, s.231-232.

⁴ Bâşât, s.210.

⁵ Bâşât, s.24,43; Abdülhalık, s.231; ayrıca bk. Lütem, s. 660.

⁶ Semûhî Fevkalâde, **Mu'cemü'd-diblûmâsiyye ve's-şüûni'd-devliyye**, Beyrut 1986, s.366-367.

Birleşmiş Milletler Sözleşmesi milletlerarası münasebetlerde kuvvet kullanımını ve kuvvetle tehdidi yasaklamakla beraber meşru müdafada gibi bazı durumlarda devletin güç kullanması yasal kabul edilmiştir. Bir devletin işlediği devlet suçu sebebiyle ortaya çıkan anlaşmazlığı çözmeye zorlamak için diğer bir devletin ona karşı giriştiği eylem olan mukabele bilmisil tek başına yapıldığında gayri meşru sayılsa da bir devlet diğerinin haklarını çiğneyince onu hukuka saygı göstermeye zorlamak için istisnai olarak başvurulur⁷. Bu fiil devletler hukukuna aykırı olmakla birlikte meşruluğunu bu hukuka aykırı bir davranışa karşılık olmasında bulur ve aralarında fark bulunmakla birlikte bir nevi meşru müdafa sayılır⁸. İç hukuktaki gibi devletler hukukunda da sorumluluğu giderici haller vardır. Devletler hukukuna aykırı hareket eden ve bu sebeple sorumlu olması gereken bir devlet bu hareketi özel ve istisnai şartlar altında yapmışsa, yine devletler hukukuna göre mesul olmaz. Mukabele bilmisil de bunlardan biridir⁹. Zarar verme ve zararlar mukabele etme hukuka aykırı olmakla beraber savaştan daha az zararlı olduğu ve bir devleti haksızlıktan vazgeçirmek için yapıldığından caiz görülmüştür. Mukabele bilmisil onu yapan devleti hukuka aykırı hareketin neticelerinden beri kılar ve bütün mesuliyet yolsuzluğu yapan ilk devlete düşer¹⁰. Mukabele bilmisil düşüncesinin dayanağı, tecavüze uğrayan devletin hakkını mütecavizden alacak, uğradığı zararı giderecek uluslararası bir otoritenin bulunmamasıdır. Hukuk ve otoritenin himayesinde bir devletlerarası düzenin kurulması, devletlerin işledikleri suçların uluslararası alanda cezalandırılması yönünde düzenlemelere gidilmesi, bu yöndeki çabaların uygulama imkanı bularak kısasın tecavüze uğrayan devletin keyfine değil de hukuka dayandırılmasıyla birlikte mukabele bilmisilin de gerekçesini kaybedeceği açıktır¹¹.

Mukabele bilmisile başvurma, devletler hukuku kurallarının ihlal edilmesi veya barışçı girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine devletin uğradığı zarara karşılık vermesi amacıyla zaruret arzeder¹². Bu da devletin önce uğradığı zararın telafisini istemesiyle olur; yani hakkın alınması için hukuka başvurmanın imkansız veya imkansız gibi olması durumunda mukabeleye başvurulur. Bu durumda mukabele bilmisil hasmı devletler hukukuna uymaya zorlamak için tek seçenek durumuna gelir. Şu şartlarla ki saldırganın tecavüzünü hafifletme ve tecavüze devamını önleme amacı taşımalı, onun verdiği zararlar uygunluk içinde olmalı ve mütecavizin

⁷ Cafer Abdüsselam, *Kavâidü'l-alâkâtî'd-devliyye fi'l-kânûnî'd-düvelî ve's-Şer'iatî'l-İslâmiyye*, Kahire 1401/1981, s. 710-711

⁸ Louis Le Fur, *Devletler Umumî Hukuku*, çev. Şinasi Z. Devrin, Ankara 1942, s. 470, 472; Alsan, s.474; Bâşât, s.43

⁹ Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku*, İstanbul 1941, s.302.

¹⁰ Bilsel, s.321-322.

¹¹ Abdülhâlık, s.246; Başat, s.215.

¹² Abdülhalık, s.244.

hukuka aykırı davranışları sebebiyle gerekli yükümlülükleri yerine getirmesi halinde mukabele durdurulmalıdır. Şekli ne olursa olsun mukabele bilmissil özellikle barış durumunda uygulanmasının savaşa sebep olması bakımından devletler hukukunda itiraz konusu olmuştur. Zira bu Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin milletlerarası ilişkilerde güç ve tehdide başvurmayı yasaklayan 2. madde 4. fıkrasına aykırıdır. Gerek hukukun üstünlüğünü sağlaması gerekse mukabil ölç almaları önlemesi bakımından hak aramada güç kullanılmasını yasaklayan bu yaklaşım son derece takdire şayan olup zamanımızda çeşitli örnekleri görüldüğü üzere mukabele bilmissilin bazı devletlerin başka devletlere yönelik sürekli saldırılarına vesile edilmesinin önünü almak bakımından önem taşır. Aynı şekilde mukabele bilmissil adıyla yasak silahların kullanılması, suçsuzların zarar görmesi önlenmiş olur. Bu yeni yaklaşım, adalet ve ahlak kurallarına aykırılığı sebebiyle savaş durumunda bile mukabele bilmissili tanımamaya da yönelmiştir¹³. Nurnberg ve Tokyo savaş suçları mahkemelerinin ikinci dünya savaşıyla ilgili duruşmalarında mukabele bilmissilin meşruiyetini tanımalarına karşılık Güvenlik Konseyi 1946'da Korfu (Corfou) körfezi meselesinde mukabele bilmissilin meşruluğunu kabul etmemiştir¹⁴.

Mukabele bilmissile başvurabilmek için şu şartların gerçekleşmesi gerekir: 1. Gayri meşru, yani devletler hukuku kurallarına aykırı görülen bir fiile karşılık olmalı. 2. İlk ihlal devletler arası bir mahiyet taşımalı, devlet suçu teşkil etmeli. 3. Tecavüze uğrayan devlet, maruz kaldığı tecavüze denk bir karşılık vermeli, tecavüzle karşılığı arasında uygunluk bulunmalı. 4. Bu tedbirler uğradığı zararın karşılığı için gerekli olmalı, şöyle ki bu karşılığı tahkim veya diplomatik yollarla gerçekleştirmesi imkansız bulunmalıdır¹⁵. Almanya ve Portekiz arasındaki ihtilafı 31.07.1928'de halleden hakem mahkemesi mukabele bilmissilin caiz olabilmesi için şu şartlar üzerinde durmuştu: Devletler hukukuna aykırı bir hareketin daha evvel yapılmış olması, bunun için hareketi yapan devlete müracaat edilmiş ve müracaatın neticesiz kalmış olması, tecavüz ile mukabele bilmissil arasında nisbet bulunması¹⁶.

Mukabele bilmissil doğrudan karşı tarafa zarar verici bir eylemde bulunmak gibi müsbet veya kendisine düşen bir taahhüdü yerine getirmemek, bir antlaşmanın hükümlerini uygulamamak, borcunu ödememek gibi menfi olmak üzere ikiye ayrılması yanında¹⁷ barış ve savaş zamanında olmak üzere de ikiye ayrılır. Barış zamanında mukabele bilmissil iki türlü olup biri silahlı kuvvet kullanmama diğeri kullanma şeklindedir. İlk durum devletler hukukuna aykırı olarak barışçı icraatlar şeklinde ortaya çıkar. Bir devletin veya vatandaşlarının kendi ülkesinde bulunan mallarını

¹³ Abdülhalık, s.245-246.

¹⁴ Abdülhâlîk, s.247.

¹⁵ Abdülhalık, s.235; Lütem, s.661-664.

¹⁶ Bilsel, s.322.

¹⁷ Le Fur, s.472; Alsan, s.374; Lütem, s.663.

gözetim altına alma, hesaplarını dondurma, ticaret veya ulaştırma (posta) ilişkilerini kesme, diğer devletin vatandaşlarını (diplomatları vs) sınır dışı etme, tutuklama, rehine olarak alma, antlaşmaları uygulamayı durdurma, o devletin vatandaşlarına tanınan hak ve ayrıcalıklara son verme gibi. Savaş sırasındaki mukabele bilmişil silahlı kuvvetlerin kullanılmasını düzenleyen devletler hukuku kurallarına aykırılık taşırken bu tür misilleme suç sayılan böyle bir kuralı ihlal değil de karşılık gerektiren uluslararası medeni hukuk kurallarını ihlal sayılır¹⁸. Barış sırasında silah kullanarak mukabele bilmişil ise büyük ölçüde savaş sayılır ve savaşa sebep olur. Kendi karasularından geçen gemilere elkoyma ve abluka gibi¹⁹.

Savaş zamanında bombardıman, kuşatma, işgal gibi şekillerde ortaya çıkan mukabele bilmişilin şu şartları taşıması gerekir: 1. Mukabele bilmişil çerçevesindeki tedbirler savaşa ilgili genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan gayri insani, vahşi bir özellik taşımamalıdır; suçsuzları öldürmek, yağma, düzenli tahrip, zehir ve yasak silah kullanma gibi. 2. Ordu veya bir birlik komutanı tarafından verilen bir emirle gerçekleştirilmeli. 3. Daha önce yapılmış bir savaştan kaynaklanan sebeplere dayanmayıp yeni meydana gelen olaylarla ilgili olmalıdır²⁰.

Birleşmiş Milletler sistemi milletlerarası hukukun bütün hükümlerinin zorla uygulanmasını öngörmemiş, iç hukukta olduğu gibi icra makamları ihdas etmemiştir. Güvenlik Konseyi yalnızca barışı bozan olaylar çıkınca devreye girmekte, fakat icra mekanizması bulunmadığından etkili olamamaktadır. Birleşmiş Milletler, kuvvet kullanma ihtiyacı duyduğunda ancak barışın bozulduğunu tesbit ederek üye ülkelerin kuvvet kullanmasına izin vermektedir²¹. Uluslararası düzenin hem hukuk hem güçle birlikte korunması ve devletler hukukuna uyulmasının sağlanması durumunda mukabele bilmişile gerek kalmayacağı ve bu anlamda meşruluk taşımayacağı açıktır.

Kara savaşı kural ve adetlerine riayetle ilgili 1907 IV. Lahey Sözleşmesi'ne ek düzenlemenin kara savaşı sırasında savaşı güçlerin hak ve sorumluluklarını düzenleyen 22. maddesi, tarafların düşmana zarar verici vasıtaları seçme konusunda mutlak-sınırsız bir hakka sahip olmadıklarını hükme bağlar²². Devletlerin bu konuda belli kurallara uymasını gerektiren bu hüküm çerçevesinde mukabele bilmişilin meşru olanıyla olmayana da açıklık kazanır²³. Şöyle ki askeri operasyonlar sırasında meşru mukabele bilmişile şu üç örnek verilir: 1. Adı geçen sözleşme ekinin 5-7. maddelerinde dile getirilen savaş esirlerine uygulanacak muameleye dair

¹⁸ Le Fur, s. 472; Alsan, s.375; Lütem, s.670; Bâşât, s.220; Abdülhalık, s.243.

¹⁹ Le Fur, s. 474; Bâşât, s.222; Abdülhalık, s.244.

²⁰ Le Fur, s. 476-477; Abdülhalık, s.236-237.

²¹ Aslan Gündüz, **Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler-Örnek Kararlar**, İstanbul 1998, s.45, 48.

²² **Documents on the Laws of War**, ed. Adam Roberts ve Richard Guelff, Oxford 1989,s.52.

²³ Bâşât,s.215; Abdülhalık, s.239.

hükümlerle²⁴ ilgili olup devletler bu hükümlere uymada karşılılık ararlar. Şöyle ki taraflardan birinin ilgili hükümleri ihlali diğerine de mukabele bilmişil adına bu kuralları ihlal hakkı verir. 1949 Cenevre 2. Sözleşmesi'ndeki hükümlerin (md. 47) aksine, silahlı kuvvetlere mensup doktor ve hemşirelerin esir alınabilmesi ve diğer taraf bunlar gibileri bırakmadıkça bırakılmaması, yine aynı şekilde karşı taraf bırakmadıkça sivil esirlerin bırakılmaması meşru mukabele bilmişile örnektir. 3. Lahey sözleşmesi ekinin 25-27 maddeleri hilafına²⁵ tahkimatsız veya asker ve sivilin birlikte meskun olduğu şehirlerin bombardımanı mukabele bilmişil esasınca meşru görülmüştür. Bu üç durumda mukabele bilmişil devletler hukukuna göre meşru görülmekle birlikte bu mutlak olmayıp iki farklı görüş ileri sürülmüştür²⁶. Bir grup mukabele bilmişilden önce karşı tarafa ihtarı şart koşarken diğer grup bunu şart koşmamıştır. Aynı şekilde bir gruba göre savaş sırasında ahlak kurallarının çirkin bulduğu her mukabele bilmişil hukukun yasakken diğer gruba göre yalnız pozitif devletler hukukuna aykırı olan mukabele bilmişil yasaktır²⁷. İkinci görüş doğrultusunda, 1929 ve 1949 Cenevre Sözleşmeleri bazı mukabele bilmişil şekillerini yasaklamıştır. Son sözleşmenin çeşitli maddeleri savaş esirleri, sivil esirler, hastalar, yaralılar, silahlı kuvvetler merkezleri, seyir halindeki savaş gemileri ve denizde bulunan silahlı kuvvetlere karşı mukabele bilmişili yasaklar²⁸. Böylece görülüyor ki devletler hukuku savaş sırasında bazı fiilleri mukabele bilmişil çerçevesinde mubah görürken bazılarını da bu mubah çerçevesi dışında tutarak yasaklamıştır. Ayrıca ilk tecavüz fiili ile buna yapılan misilleme arasındaki uygunluk konusunda iki görüş var; birine göre uygunluk gerekmez, diğerine göre gerekir ki devletlerarası yargı hukuku da bunu tercih etmiştir²⁹.

Meşru müdafa ile mukabele bilmişil, bir devletin tecavüzüne karşı bir davranış olmakda birleşirse de meşru müdafa'nın amacı silahlı ve gayrı meşru bir tecavüze karşı koymaktır. Bu haliyle meşru müdafa bir savunma özelliği taşıırken mukabele bilmişilin amacı mütecaviz devleti tecavüzünü sürdürmekten alıkoyma ve yaptığına karşılık vermek olup bu özelliğiyle ceza anlamı taşır. Ayrıca meşru müdafa mevcut bir tecavüze hemen karşılık vermek olup tecavüz sona erdikten sonra sözkonusu değildir; mukabele bilmişil ise tecavüzün sona ermesinden sonra gerçekleşir. Meşru müdafa Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 51. maddesinde yer alan ve kuvvet kullanmayı meşru kılan sebeplerden biri olup aynı sözleşmenin kuvvete başvurmaya yasaklayan 2. madde 4. fıkrasından bir istisna teşkil eder.

²⁴ bk. **Documents**, s.49.

²⁵ bk. **Documents**, s.53.

²⁶ Bâşât, s.216; Abdülhalık, s.240.

²⁷ Bâşât, s.217; Abdülhalık, s.241.

²⁸ I. Sözleşme 46. md., II. Sözleşme 47. md, III. Sözleşme 13. md, IV. Sözleşme 33. md; bk.

Bâşât, s.218; Abdülhalık, s.242.

²⁹ Bâşât, s.218.

Mukabele bilmisil ise aynı fıkra gereği meşruiyetini kaybeden bir davranıştır³⁰. Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (md. 51) devletlere meşru müdafa hakkı tanımakta, tecavüzün gayri meşru, halen mevcut ve silahlı olmasını, kuvvet kullanımının bu tecavüzü önleyici tek vasıta olmasını, ona denk olmasını şart koşturmaktadır³¹. Atıfta bulunulan sözleşme maddesi fiili tecavüz gerçekleşmeden meşru müdafaya imkan vermiyor görünmekle birlikte bazı müellifler saldırı ihtimalinin yüksek olduğu durumlarda da buna imkan tanıdığı, önleyici meşru müdafayı kapsadığı görüşündedir³², Bazı hukukçular meşru müdafa hakkının mukabele bilmisil ile farkını göstermek için müdafa hakkının makul olması, aşırılığa varmaması, tecavüzle ve ihlal edilen hakla uygunluk içinde bulunması ve belirlenen amaca ulaşıncaya durması gerektiğini belirtirler³³.

Barış zamanında silahlı mukabele bilmisil, misilleme (retorsion) uygulamasıyla karıştırılır. Misilleme gerek uygulamanın tabiatı gerek hukuk kuralına aykırılık açısından bundan tamamen ayrı olup silahlı kuvvet kullanmaya ve dolayısıyla hukuka aykırılığa dayanmaz³⁴. Bir devlet, devletler hukukuna aykırı olmamakla birlikte başka bir devletin menfaatlerini ihlal eden bazı uygulamalarda bulunur ve menfaati ihlal olunan devlet de bir tür kısas olarak onun menfaatine aynı şekilde dokunmak suretiyle karşılık verirse misilleme söz konusu olur³⁵. Devletler uğradıkları bir zarar karşısında kendi maslahatlarını korumak için, diğerinin sui istimalini isbata ihtiyaç duymadan ve hukuk kuralını da çiğnemenin buna başvururlar³⁶. Mukabele bilmisil bir hakkın ihlal edilmesi sebebiyle başvurulmuş bir muamele olup yine bir hakkın ihlali amacını güderken bir devletin kendisine karşı yapılan muameleye aynıyle karşılık vermesi olan misilleme ise ilk harekete geçen devlete karşı, yaptığı muamelenin adilce olmadığını duyurmak ve bu hareketinden vaz geçirmek amacını taşır³⁷. Misillemenin meşruiyeti için bir görüş, kendi vatandaşlarına bir zarar gelmese bile iki devletin mevzuatı arasındaki ayrılığı yeterli görürken bir diğer görüş sadece mevzuat ayrılığını değil zarar veya daha aşağı muameleyi şart koşturmaktadır, bir üçüncü görüş ise kamu hukukundaki ayrılığı değil de özel hukuktaki ayrılığı misillemeye sebep saymaktadır. Böylece devletler hukuku ilminde misilleme anlaşmazlıkları çözümlenir ve hukuk kuralını ihlal etmeden zararı gidermenin bir yolu olarak görülmüştür. Daha önce hukuk kuralının himayesinde olmayan bir maslahat sebebiyle gerçekleştirilmiş benzeri bir uygulamaya cevap olarak misilleme aynı

³⁰ Abdülhalık, s.232.

³¹ Muhammed el-Lâfi, **Nazarât fî ahkâmî'l-harb ve's-silm**, Trablus/Libya 1989,s. 109.

³² Bilsel, s.304; Lütem, s.684-685; Gündüz, s.50.

³³ Bilsel, s.308.

³⁴ Bâşât, s.235.

³⁵ Lütem, s.660.

³⁶ Bâşât, s.236.

³⁷ Alsan, s.373.

şekilde mücerred bir maslahata dayanmakta; milletlerarası mücamele kurallarından uzak olmakla birlikte devletler hukuku kuralına aykırı düşmemektedir³⁸. Misillemenin üç özelliği vardır: Askerî güç kullanmamak bakımından barışçı bir kavram olması, daha önce yapılmış benzeri bir eyleme cevap özelliği taşıması ve üçüncü olarak hukuk kuralını ihlal etmemesidir. Barışçı ve bir eyleme karşılık olma özellikleri misillemeyi barış zamanında silahsız mukabele bilmisile, yalnız ikinci özelliği bir ölçüde barış zamanında silahlı mukabele bilmisile yaklaştırmakta, üçüncü özelliği ise onu bu iki uygulamadan da uzaklaştırmaktadır. Misilleme ve mukabele bilmisil arasında ortak unsur bir eyleme karşılık olmak, ayırıcı unsur ise hukuk kuralını ihlaldir. Bir eylem hukuk kuralını ihlal ediyorsa hukukî sonucu terettüp eder, değilse etmez. Bu sebeple misilleme mukabele bilmisil kisvesine bürünmesi veya bunun aksi söz konusu olamaz³⁹. Karşılık iki kavramı birleştiren bir özellik ise ikisi arasındaki tek ayırıcının hukuk kuralı olması gerekir. Buradan hareketle karşılık eylemi ya mücerret bir maslahatı ihlal eder ve misilleme çerçevesinde kalır veya hukuk kuralını ihlal eder ve barış zamanında (ister barışçı olsun ister olmasın) mukabele bilmisil çerçevesinde kalır. Zira eylemin barışçı olması, hukuk kuralının onunla misilleme arasında ayırıcı olmasını engellemez; eylemin barışçı olması ayrı hukuku ihlal etmesi ayrı şey olup hukuk kuralı iki kavram arasındaki tek ayırıcı unsuru teşkil eder. Bu bakımdan devletler hukukundaki genel eğilim eylemin hukuk kuralını çiğnemesi halinde mukabele bilmisil, çiğnememesi halinde misilleme olduğu yolundadır⁴⁰.

Misilleme, savaşa varmayan zorlama türlerinden biri olup bir devletin, kendisine karşı bir başka devletçe yapılan dostluktan uzak, adil olmayan, mücameleye uymayan, fakat uluslararası hukukça yasaklanmamış bir eyleme aynı biçimde karşılık vermesidir. Uygulamada devletler, yabancı ülkelerde bulunan uyruklarına karşı girişilen sıkı ve sert pasaport işlemleri, ülkeye girişi zorlaştırma, yabancıların ikamet süresini sınırlandırma, aşırı vergi oranları, kendi vatandaşlarına taşınmaz mülkiyeti tanımama, ayırım gözetici gümrük işlemleri şeklindeki faaliyetlere karşı misilleme kararı almaktadırlar. Misilleme uluslararası hukukun yasaklamadığı bir zorlama eylemi olduğundan ve silah ya da kuvvet kullanımını gerektirmediğinden Birleşmiş Milletler Antlaşması'na aykırı sayılmamaktadır⁴¹. Bu, her devletin hükümlerine hakkına dayanarak, fakat hiçbir hakkı ihlal etmeden aldığı bir tedbir olup barışçı çözüm yolları ile zor kullanma arasında bir durumu⁴²;

³⁸ Bâşât, s.237.

³⁹ Bâşât, s.238.

⁴⁰ Bâşât, s.240.

⁴¹ Alsan, s. 373; Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul 1996, s. 325; Lütem, s. 660; Aysel Çelikel, **Yabancılar Hukuku**, İstanbul 1998, s. 60; Abdülhalık, s.231; Semûhî, s. 372; Abdüsselam, s.711.

⁴² Le Fur, s. 470.

dostane olmayan bir eyleme dostane olmayan bir tazda, nezaketsizliğe nezaketsizlikle karşılık vermeyi ifade eder⁴³.

Karşılıklılık ise (mütakâbiliyet; reciprocity), devletler hukuk örfünün bir kuralı olup bir devletin, başka bir devletin kendi vatandaşlarına, diplomatik temsilcilerine veya tüccarlarına karşı icra ettiği uygulamanın aynısını yapmasını ifade eder. Bu örf devletlerin eşitliği ve devletlerarası mücamelenin gereklerine dayanır ve devletlerarası ilişkileri ihlale herhangi bir sorumluluğun terettüb etmediği alanlarda uygulanır; yabancı devlet temsilcilerine madalya vermek, diplomatik temsilcilere mali muafiyet uygulamak gibi⁴⁴. Uluslararası hukukta, temel haklar dışında yabancılara tanınan haklar ve bazı kolaylıklar karşılıklılık şartına bağlanmıştır. Bu kuralın yerine getirilmesini sağlamak için de kendi vatandaşına o hakları tanımayan devletin vatandaşlarına aynı haklar tanınmaz, yahut bir devletin kendi vatandaşlarına yaptığı farklı ve ağır muameleye aynı şekilde karşılık verir⁴⁵. Karşılıklılık yabancılara haklar verilmesi konusunda devletlerin uyguladığı sistemlerden biri olup antlaşmaya dayanması halinde siyasal veya ahdî karşılıklılık; bir devletin kendi vatandaşlarına mevzuatında veya fiilen tanıdığı hakları o devletin vatandaşlarına tanımaya da kanunî veya fiilî karşılıklılık denir. Ahdî karşılıklılık genel adalet ilkelerine göre tanınması gereken bazı hakları karşılıklı antlaşmaya ve dostluğa bağlaması ve çeşitli devlet vatandaşlarının farklı işlemlere tabi olmasına yol açması sebebiyle, fiilî karşılıklılık da yabancının bulunduğu devlete bir yük ve sorumluluk yüklediği esasına dayanması ve misillemelere yol açacağı gerekçesiyle eleştirilmiştir⁴⁶. Milletlerarası hukukun bütün dallarında görülen karşılıklılık, katı ülkesellik prensibinin yumuşatılması gayesiyle Hollandalı XVII. Yüzyıl hukukçularından Paul Voet ve oğlu Johannes Voet ile Ulricus Huber tarafından geliştirilen comitas gentium'a (mücamele hukuku) dayanır. Milletlerarası bir teamül kaidesi haline gelmeyip hukukla adet arasında kalan bu prensibin ihlali devletler hukukuna bir aykırılık teşkil etmez. Ancak diğer devletlere mukabele (misilleme) imkanı verebilir. Bu bakımdan devletler genellikle önce diğer devletin hareket etmesini, böylece kendi yönünden karşılıklığın gerçekleşmiş olduğunu tesbit etmeyi tercih ederler. Karşılıklılık milletlerarası bir hukuk kaidesi olmadığından bir devletin belirli bir konudaki davranışı , diğer devletlerin de aynı şekilde davranmalarını gerektirmez. Ancak milletlerarası bir sözleşme içinde yer alırsa devletler hukuku içinde ahdî bir sorumluluk doğurur⁴⁷.

Konsolosluk İlişkileri Hakkında 1963 Viyana Sözleşmesi'nin 72. Maddesi sözleşme hükümlerinin uygulanmasında devletler arasında ayırım yapılamayacağını belirtmekle birlikte ikinci fıkranın ilk bendinde bir

⁴³ Lütem, s. 660.

⁴⁴ Semûhî, s.350-351.

⁴⁵ Gülören Tekinalp, **Türk Yabancılar Hukuku**, İstanbul 1988, s. 19.

⁴⁶ Yılmaz Altuğ, **Yabancıların Hukukî Durumu**, İstanbul 1968, s. 13.

⁴⁷ Ergin Nomer, **Devletler Hususî Hukuku**, İstanbul 1988, s. 333.

devletin, başka bir devletin kendi temsilcilerine benzer uygulaması sebebiyle sözleşme hükümlerini dar çerçevede uygulamasının, ikinci bendinde de örf yahut ikili antlaşma sebebiyle bir devletin diğerine sözleşme hükümlerinden daha geniş şekilde muamelede bulunmasının ayırım sayılmayacağını hükme bağlamıştır⁴⁸. İktisadî, sosyal, kültürel, teknik, ticarî alanda devletlerin eşitliği esasına uygun şekilde ilişkiler kurulacağı devletler hukukunun bir prensibi olmakla ve anılan sözleşme maddesinde de ifadesini bulmakla birlikte bu prensip kendisini ihlal etmeyecek bir anlayışla devletler hukukunun bir diğer esası olan karşılıklılık yoluyla devletlerin haklarını aramalarına engel teşkil etmez. Devletler öteden beri kendileri, vatandaşları veya deniz ve hava yolu şirketleri gibi özel kurumlarına yönelik benzer uygulamaları sebebiyle başka devletler hakkında karşılıklılık uygulamasına başvurmaktadırlar⁴⁹. Bu prensip özellikle iktisadi ve ticari konularda benzeri muamelenin hukuken sağlanmasını ifade eder, maddî eşitliği değil. Zira her devletin imkan ve istekleri farklıdır. Karşılıklılık prensibi özellikle küçük-büyük, zengin-fakir demeksiniz devletin bağımsız ve başkalarına eşit bir devlet olarak bizzat varlığı ve haklarıyla ilgili olan diplomatik ilişkiler alanında büyük öneme sahiptir. Anılan maddenin ikinci fıkrasının ilk bendi kötü muameleye aynı şekilde karşılık verilebileceğine işarettir. Bu çerçevede bir devlet diğerinin diplomatik temsilcilerini istenmez kişi (persona non grata) ilan ederek ülkeyi terketmesini isterse veya o devletin kendi temsilcilerine yaptığı uygulamalara karşı diğeri de karşılıklılık ilkesine başvurabilir. Bazan da bir devlet bütün devletlerin temsilcilerine belli bölgelere girmeyi yasaklayabilir; buna karşılık bir başka devlet misilleme yoluyla sadece o devletin temsilcilerine benzeri yasağı uygularsa temsilciler arasında eşitsizlik doğar⁵⁰. Sözleşme hükümlerini çok daraltıcı veya ihlal edici mahiyet taşıyan bu tür uygulamaların görülmesi sebebiyle bu hükme karşı çıkılmış, bir devletin sözleşmeyi ihlalinin benzeri bir ihlal yoluyla değil diplomatik yollarla ve hukuk çerçevesinde izale edilmesi gerektiği dile getirilmiştir⁵¹. Bazıları da bu bend hükümlerinin diplomatik görevlerin ifasında birinci dereceden önemli olan diplomatik temsilcilerin kabul edilmesi ve korunması, diplomatik belgelerin güvenliği gibi ayrıcalık ve dokunulmazlıklara değil de ikinci dereceden önem taşıyan gümrük ve vergi muafiyetleri gibi devletlerin mücamesesiyle ilgili hususlara uygulanabileceğini belirtmişlerdir. İkinci bende gelince, sözleşmenin bütün devlet temsilcilerine eşit olarak sağlanmasını istediği imkanlar gerçekleşmek şartıyla bazı devletlerin temsilcilerine özel sebeplerle fazla

⁴⁸ Gündüz, s. 638 ; Âsım Câbir, *el-Vazîfetü'l-kunsuliyye ve'd-diblûmâsiyye fi'l-kânûn ve'l-mümârese*, Beyrut 1986, s. 200.

⁴⁹ Âsım Câbir, s.201.

⁵⁰ Âsım Câbir, s.202.

⁵¹ Âsım Câbir, s.203.

ayrıcalık tanınmasında bir mahzur görülmemiştir⁵². Himayeye mazhar devlet şartının (en fazla müsadeye mazhar devlet kuralı) bulunduğu uluslararası antlaşmaların çoğunda da karşılıklılık esası benimsenmiş, bir devlete diğerlerinden farklı olarak tanınan ayrıcalıkların bunu kabul eden devlete de onun tarafından tanınması şart koşulmuştur⁵³.

Devletler ülkelerinde yabancıların çalışmasını belli esaslara bağlayabilecekleri gibi bazı mesleklerin yabancılar tarafından icrasını da çoğu zaman yaptıkları antlaşmalarda karşılıklılık esasına göre düzenlerler⁵⁴. Kamu haklarının aksine yabancıların özel haklardan yararlanması genel kural olmakla birlikte bazı devletlerin mirasçılık, mülkiyet gibi bir kısım haklarda karşılıklılık esasını uyguladıkları⁵⁵, genellikle kullanmasalar bile yasalarında misilleme imkanını korumaya çalıştıkları görülür⁵⁶. Sosyal yardımlardan yabancıların yararlanması konusunda devletlerin mevzuatlarında iki ayrı sistemin uygulandığı görülmekte, bazı devletler yabancı ile vatandaş arasında fark gözetmezken bazıları yardıma muhtaç yabancıyı sınır dışı etmekte, bir kısmı yardımı bazı şartlara veya karşılıklılık esasına bağlamaktadır⁵⁷. Adli konularda yabancılar tanınan hak ve ayrıcalıklar da misilleme ve karşılıklılık esaslarına göre belirlenebilmektedir⁵⁸. Belli konulardaki milletlerarası sözleşmeler hariç her devlet yabancıların taraf olduğu özel hukuk ihtilaflarında mahkemelerin yetkilerini düzenleyen milletlerarası usul hukukuyla ilgili düzenlemeleri kendisi yaptığından her devletin hukukunda farklılıklar olabilir. Bu hukuk millî bir özellik taşımakla birlikte devletler hukukunun etkisi dışında değildir ve devletler bu konuda milletlerarası teamül hukukunu dikkate almak durumundadırlar. Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme'nin ilgili hükmü (md.6) doğrultusunda mahkemelere müracaat konusunda yabancıları vatandaşlarla bir tutma uygulaması gittikçe yaygınlık kazanmaktadır⁵⁹. Devletler kendi mahkemelerine yabancıları kabul için karşılıklılık şartı koymamakta, özellikle belirli bir ilişkinin bulunması halinde devletlerin bu husustaki mecburiyetini ifade eden milletlerarası teamül hukuku ile karşılıklılık şartı bağdaşmamaktadır⁶⁰.

Misilleme ile karşılıklılık birbirine benzese de aralarına fark vardır. Misillemede, yapılan misillemenin aynı nitelik ve ağırlıkta olması aranmaz;

⁵² Âsım Câbir, s.205.

⁵³ Âsım Câbir, s.232.

⁵⁴ Altuğ, s.198, 200, 212.

⁵⁵ Altuğ, s. 241-243, 250, 252, 255-258.

⁵⁶ Nomer, s.334.

⁵⁷ Altuğ, s. 216-217.

⁵⁸ Altuğ, s. 231, 233; Nomer, s. 331-332, 442-444, 462, 481, 483.

⁵⁹ Nomer, s.329.

⁶⁰ Nomer, s.330.

karşılıklılıkta ise işlem konusu ne ise kısıtlama sadece o konuda yapılır. Bununla birlikte misillemelerde duruma uygunluk bulunması aranır⁶¹.

İslâm'da. Günümüz devletler hukukunda bir devletin fiiline karşılık olarak başka bir devletin baş vurduğu mukabele bilmisil (reprisals), misilleme (retorsion) ve karşılıklılık (reciprocity) uygulamaları, sonunda bir karşılık olmakla birlikte mahiyet ve hukukî sonuçları bakımından farklılık arz etmektedir. İslam hukukunda mukabele kavramı, farklı bir uluslararası hukuk süreci sonunda oluşan bu ayırım çerçevesinde ele alınmamakla birlikte bunları da kapsayacak daha geniş bir yelpazede incelenip tartışılmıştır.

Sözlükte “aynı şekilde, benzeriyle karşılık vermek” anlamına gelen mukabele bilmisil klasik İslâm hukuk literatüründe kavram olarak da bu sözlük anlamı çerçevesinde ele alınmış, sadece devletler arası ilişkilerde değil özel ve kamu hukuku alanlarında da geniş bir kapsam ve kullanıma sahip olmuştur. Gerek fıkıh kitapları gerekse diğer kaynaklarda bu kavramı karşılamak üzere mukâbele yanında mücâzât⁶², mücâzât bi'l-misil⁶³, el-mücâzât bi-mislih⁶⁴ ve bazan mükâfee⁶⁵ gibi kelime ve terkiplerin kullanıldığı görülür. Ancak mükâfee'nin daha çok iyiliğe karşı misliyle veya fazlasıyla karşılık verme anlamını ifade ettiği belirtilmiştir⁶⁶. Cizye kelimesinin de mücâzât kökünden geldiği, zira bu verginin can ve mal güvenliklerini sağlamak ve İslam ülkesinde kalmaları karşılığında gayri müslimlerden alındığı kaydedilir⁶⁷. İslam'da uluslararası ilişkilerde başta savaş olmak üzere bazı uygulamaların dayanağı mukabele bilmisil kavramı olduğu gibi geniş anlamda kısas ve daman da (ödeme sorumluluğu) bu prensibe dayanır.

Kur'an'ı Kerim haksızlık ve tecavüzlere denk bir ceza ile karşılık verilmesi üzerinde önemle durur. Hudeybiye Antlaşması öncesinde müslümanların Mekke'ye umre için gitmelerinin engellenmesi üzerine nazil olan “Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır; kim size saldırırsa (i'tidâ) siz de ona, size yaptığı saldırının misliyle saldırın. Allah'tan korkun ve bilin

⁶¹ Tekinalp, s.21.

⁶² Serahsî, **el-Mebsût**, Kahire 1330, II,185, 199,204, XI,50; **Şerhu's-Siyerî'l-kebîr**, nşr. Salahaddin el-Müneccid ve Abdülaziz Ahmed, Kahire 1971, V, 1790, 2134-2135, 2142; İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr**, Kahire 1319, II,228; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, Kahire 1383/1964, I,192.

⁶³ Kâsânî, **Bedâiu's-sanâi'**, Kahire 1328,VII,246.

⁶⁴ İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr**,Kahire 1386/1966, IV,66.

⁶⁵ Serahsî, **Şerhu's-Siyer**, V, 2142; Es'ad b. Muhammed el-Kerâbîsî, **el-Furûk** (nşr. Muhammed Tamûm), Küveyt 1402/1982, I,82; Şevkânî, **a.g.e.**, I,192

⁶⁶ Seyyid Şerif el-Cürcânî, **et-Ta'rifât**, Beyrut 1978, s.245.

⁶⁷ Haraşî, **Şerhu Muhtasari Halîl**, Bulak 1317, III, 143; İbn Hacer el-Heytemî, **Tuhfetü'l-muhtâc**, Kahire 1315, IX, 274.

ki Allah sakınanlarla beraberdir” (el-Bakara 2/194) âyeti ile Uhud’da Hz. Hamza’nın şehit edilip kendisine müslu yapılmasına karşılık Hz. Peygamber’in de onlara bu şekilde muamele edeceğini belirtmesi üzerine nazil olan “Eğer ceza verecekseniz (ikâb) , size yapılan eziyetin misliyle ceza verin. Eğer sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır” (en-Nahl 16/126), “Bir kötülüğün (seyyie) cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa onun mükafatı Allah’a aittir. Doğrusu, Allah zalimleri sevmez” (eş-Şûrâ 42/40) ve “Kim kendisine yapılan eziyetin (ikâb) misliyle karşılık verir de sonra kendisine yine saldırılırsa, Allah ona mutlaka yardım edecektir. Allah çok bağışlayıcı ve mağfiret edicidir” (el-Hac 22/60) mealindeki âyetler mukabele bilmisil kavramının Kur’an’daki dayanaklarıdır. Bu âyetlerde, yapılan saldırıya verilen karşılığın saldırı, uğranılan bir eziyete verilen karşılığın eziyet ve yapılan kötülüğe verilen karşılığın kötülük diye anılmasının Arap dilindeki “mukâbeletü’l-keâm (mukâbeletü’l-lafz) bi-mislih” kuralı çerçevesinde mecaz yoluyla olduğu; verilen karşılığın aslında kötülük ve saldırı diye nitelendirilemeyecek meşru bir davranış olduğu belirtilmiştir⁶⁸. Yine bu naslarda, yapılan bir kötülüğe, uğranılan saldırıya karşılık vermek meşru kabul edilmekle birlikte bu yola baş bvrumamanın tavsiye edilmesi dikkat çekmektedir. Bu âyetlerin, gerçekleşmiş bir tecavüz ve haksızlık durumuna işaret etmesine karşılık diğer tarafın hıyanetinden, antlaşmayı bozacağından korkulması, bazı emarelerle düşmanın böyle yapacağı konusunda kuvvetli zan ortaya çıkması halinde anlaşmanın bozularak durumun kendilerine bildirileceğini hükme bağlayan âyet-i kerime (el-Enfâl 8/58) tecavüzden önce misilleme tedbiri almanın meşruiyetine dayanak olarak görülebilir.

Hz. Peygamber’in düşmanlarla ilişkilerinde mukabele bilmisil örneklerine sıkca rastlanmakla birlikte bunlardan yalnız bir kısmının zikriyle yetinilecektir . Kürz b. Câbir el-Fihri müslüman olmadan önce hicri ikinci yılı Rebiülevvel ayında (Eylül 623) Mekkelilerden oluşan bir çeteyile Medine’nin kenar mahallelerine saldırıp insanları öldürerek mallarını yağmalamış ve sürüleri alıp kaçmıştı. Durumu öğrenen Resulullah bizzat küçük bir birliğin başında onun peşine düşmüş ve birkaç günlük takipten sonra Sefevân vadisine kadar gelindiği halde Kürz’e yetişemeyerek geri dönmüştü. Buna Birinci Bedir Gazvesi veya Sefevân Gazvesi denir⁶⁹. Bedir Gazvesi’nden bir ay kadar sonra Medine’ye hicret etmekte olan Hz. Peygamber’in kızı Zeyneb’e rastlayan Hebbâr b. Esved onu rahatsız ederek deveden düşmesine ve karnındaki çocuğu kaybetmesine sebep olmuş, bunun üzerine Resulullah Hebbâr’ı yakalayıp öldürmek üzere bir askerî birlik

⁶⁸ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, İstanbul 1335-1338, I,31; Serahsî, *el-Mebsût*, XI,50; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmü’l-Kur’ân*, Kahire 1387/1967, II,354; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, Dimaşk 1384/1964, I,200.

⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Sekkâ ve dğr.), Kahire 1375/1955, I,601; Vâkidî, *el-Megâzî* (nşr. M. Jones), London 1965-1966, II,568-569.

göndermişse de yakalanamamıştır⁷⁰. Ebû Süfyân Bedir mağlubiyetine karşılık vermek amacıyla yanına aldığı iki yüz süvariyle birlikte Medine'ye gelip çevredeki bir hurmalığı yakarak ensardan birini ve muahidini (halîf) öldürünce Hz. Peygamber bir birliğin başında onun peşine düştü. Karkaretü'l-küdr denilen yere kadar gelip bir şey bulamayınca geri döndü. Bu sefer Gazvü't-s-Sevîk diye anılır⁷¹. Benî Kureyza yahudileri Hendek Gazvesi sırasında Kureyş ve müttetikleriyle işbirliği yaparak Hz. Peygamber'le olan antlaşmalarını bozdukları için savaştan hemen sonra üzerlerine gidilerek bertaraf edilmişlerdi⁷². Aynı savaşta müttetik ordusuna destek veren Benî Esed kabilesi üzerine Ukkâşe b Mihsân kumandasında gönderilen seriyyenin amacı da misilleme idi⁷³. Hz. Peygamber'in mektubunu Bizans hükümdarına götüren Dıhye b. Halîfe el-Kelbî dönüştü Benî Cüzâm kabilesinin saldırısına uğrayarak soyulunca Resulullah bu kabile üzerine Zeyd b. Hârise kumandasında bir birlik sevk ederek suçluları cezalandırmıştı⁷⁴.

Bazen saldırı hazırlıkları yapıldığı öğrenilince beklemeden misilleme yapıldığı da görülmektedir. Uhud savaşında müşriklerin galip gelmesi bazı kabileleri müslümanlara karşı cesaretlendirmişti. Benî Esed kabilesinin Medine'ye baskın hazırlığı yaptığını haber alan Resulullah Ebû Seleme el-Mahzûmî kumandasında 150 kişilik bir seriyye gönderdi. Seriyye Benî Esed'in çobanlarını esir alıp sürülerini ele geçirince kabile mensupları çatışmayı göze almayıp geri çekildiler. Müslümanlar da bir süre sonra geri döndü⁷⁵. Kureyş'i destekleyen Benî Lihyân kabilesi reisi Halid b. Süfyan'ın Uhud savaşından hemen sonra Hz. Peygamber'e karşı savaşmak üzere komşu kabilelerden asker topladığı haber alınınca Resulullah Abdullah b. Üneys el-Cühenî'yi kabile reisi Halid b. Süfyan'ı öldürmekle görevlendirmiş, onun da bu görevi başarıyla yerine getirmesi üzerine saldırı ihtimali ortadan kalkmıştı⁷⁶. Burada müslümanlara yönelik saldırı hazırlıklarında kabile reisinin özel bir gayreti bulunması sebebiyle kabilenin tümüne değil bizzat ona karşı hareket düzenlenmesi dikkat çekmektedir. Bu olaydan yaklaşık bir ay sonra Adel ve Kâre kabilelerine gönderilen altı veya on kişilik öğretici heyeti Recî' suyu civarında Benî Lihyân kabilesinin saldırısına uğrayarak bir kısmı şehid edilmiş, Mekke'ye götürülerek Kureyş'e teslim edilenler de onlar tarafından öldürülmüştü. Bu olay hicretin üçüncü yılında vuku bulmakla birlikte Resulullah misilleme için uygun bir fırsat kollamış ve beşinci yılda Kureyza gazvesinin ardından iki yüz kişilik bir birlikle Benî Lihyân'ın üzerine yürümüştü. Bunu haber alan kabile

⁷⁰ İbn Hişâm, I, 654-657.

⁷¹ İbn Hişâm, II, 44-45.

⁷² Vâkıdî, II, 496-518; İbn Hişâm, II, 220-221, 233-241.

⁷³ Vâkıdî, II, 550.

⁷⁴ İbn Hişâm, II, 612-613.

⁷⁵ Vâkıdî, I, 340-346.

⁷⁶ İbn Hişâm, II, 619-620.

dağlara çekildiğinden Hz. Peygamber onların topraklarında iki gün kaldıktan sonra geri dönmüştü⁷⁷. Kureyş kabilesinin müttefiki olan Benî Müstalik'in Medine'ye saldırı hazırlıkları yaptıkları haber alınınca Hz. Peygamber onların üzerine yürüdü ve Müreysi mevkiinde yapılan savaşta düşman mağlup edildi⁷⁸. Hicretin yedinci yılı Şevvâl ayında Gatafân kabilesinin Medine'ye saldırı hazırlığı içinde olduğu öğrenilince Beşîr b. Sa'd kumandasında 300 kişilik bir birlik sevk edilmiş, düşman çatışmayı göze alamayıp dağılınca müslümanlar ele geçirdikleri birçok ganimetle geri dönmüştü⁷⁹.

Müslüman hukukçular da özel hukuktan uluslar arası hukuka kadar çeşitli konularda mukabele kavramı üzerinde durmuş, mahiyet ve sınırları üzerinde tartışmışlardır. Meselâ faiz konusu işlenirken değiştirilen malların aynı cinsten veya cins birliği bulunan malların eşit miktarda olması “mukâbele bilmisil” tabiriyle ifade edilmiş; mallar arasında mukâbele bilmisil bulunması yani cins birliği halinde fazlalığın (eşitsizliğin), yani mukabele bilmisil bulunmamasının faize yol açtığı söylenmiştir⁸⁰. Alacaklı kimsenin zimmetinin cins, sıfat ve eda vakti bakımından borçludaki alacağının misliyle meşgul olması halinde “mukâbele bilmisil” olarak borçlunun da zimmetten beri olacağı, karşılıklı olarak borçların düşeceği belirtilir ki bu durum kısas kökünden türeyen mukâssa terimiyle ifade edilir⁸¹. Bir kısım âlimler ihramlı kimsenin birden fazla ihram cinayeti işlemesi halinde fidyenin tedahül edip etmeyeceğini tartışırken cinayetleri istihlak ve istimta' türlerine ayırır. İstihlak türü de mukâbele bilmisili bulunan (avlanmak), biri böyle biri başka şekilde olan (avlanmak ve traş olmak), her ikisi de mukâbele bilmisili olmayan (traş olmak ve tırnak kesmek) diye üçe ayrılmış ve buna göre birden fazla fideye gerekip gerekmeyeceği belirlenmiştir⁸². Cessâs, borçların yazılmasını tavsiye eden âyetin (el-Bakara 2/282) uyarısına rağmen bu tür ilişkilerde bir belge düzenlenmemesi, şahit tutulmayıp rehin alınmaması ve hakkın inkarı halinde insanların genel tavrı olarak karşı tarafın aynı şekilde (mukabele bilmisil) veya daha fazlasıyla karşılık verip diğerini daha çok zarara uğratabileceğini, sonuçta her iki tarafın da bundan maddî ve manevî zarar göreceğini belirtir⁸³. Herhangi bir haksız fiilin ispat yükümlülüğüyle ilgili olarak temel prensibin haksızlık ve tecavüzün yokluğu (adem-i udvân) ve kişinin tazminden (damân) berî bulunması olduğuna⁸⁴ dikkat çeken

⁷⁷ İbn Hişâm, II, 169-172, 279-280.

⁷⁸ Vâkıdî, I, 404-413; İbn Hişâm, II, 289-297.

⁷⁹ Vâkıdî, II, 727-731.

⁸⁰ Nevevî, *el-Mecmû'*, Beyrut ts., X, 177; Karafî, *el-Furûk*, Kahire 1928, II, 86; ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 118, XXVI, 136; İbnü'l-Hümâm, VI, 166.

⁸¹ Adevî, *Hâşye alâ Şerhi'l-Haraşî*, Bulak 1317, VI, 16; *Mevsûatü'l-Fıkhiyye*, XXXII, 264.

⁸² Nevevî, VII, 382.

⁸³ *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 535.

⁸⁴ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, Kahire 1378/1958, I, 416; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Kahire ts., V, 560.

hukukçular insan hayatına ve vücut bütünlüğüne karşı işlenen kasıtlı suçlarda kural olarak suçluya mağdura verdiği zarara denk bir cezanın uygulanacağını, kısasta eşitliğin (müsâvât, mûmâselet) esas olduğunu, daha fazlasının mütecavize zulüm sayılacağını, udvân (zulüm, haksızlık, haddi aşma) damânında mûmâseletin şart olduğunu ve bunun “Kim size saldırırsa (i’tidâ) siz de ona, size yaptığı saldırının misliyle saldırın. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah sakınanlarla beraberdir” (el-Bakara 2/194) meâlindeki âyete dayandığını⁸⁵; aynı şekilde gasp edilen malın telefî ve aynen iadesine imkan bulunmaması halinde mislî ise misliyle, değilse kıymetiyle tazmin (damân) edileceğini, çünkü gasb damânının i’tidâ (zulüm, haksızlık, haddi aşma) damânı olduğunu ve bunun da anılan nas (el-Bakara 2/194) gereği ancak misliyle meşru olacağını belirtir⁸⁶. Hanbelî ulemadan İbn Kudâme, ev sahibinin, evine izinsiz giren mütecavizi önce sözlü olarak uyarıp çıkmasını isteyeceği, eğer çıkarsa kendisine vuramayacağını; çıkmazsa onu def edeceğini bildiği en hafif şeyle vuracağı, meselâ sopa ile çıkarabileceğini sanıyorsa demir kullanamayacağını, onu bir darbeye etkisiz kılması halinde ikinci darbeyi indirmeyeceğini, kaçması halinde öldüremeyeceğini, çünkü asıl maksadın onu tecavüzünden vaz geçirmek olduğunu ve bunun daha hafif vasıta ile gerçekleşmesi halinde daha ağırına baş vurulamayacağını belirtir⁸⁷.

İbn Kayyim, kısas kavramının temelde mukabele bilmisile dayanmakla birlikte verilen zarara aynı şekilde karşılıkta bulunmanın (mukâbele bilmisil) kısasın amacına her zaman uygun düşmeyeceğini; itlafa her durumda misliyle mukabelede bulunmanın zalimlerin hukuku olduğunu, bu tür hak ihlallerinden doğan zararların telef edilen şeyin tazminiyle giderileceğini, burada misli ile mukabele bilmisile mefsedet olduğunu ve meselâ birinin oğlunu öldüren kimsenin de oğlunun öldürüleceğini belirtir. Bununla birlikte mal itlafı söz konusu olunca bazı durumlarda mukabele bilmisilin caiz olduğu bir kısım âlimlerce kabul edilmiş, meselâ düşmanın benzer davranışına karşılık olarak ve psikolojik baskı amacıyla mallarının telef edilebileceği belirtilmiştir. Ancak bir müslümanın kölesini öldürmesine misilleme olarak düşmanın kölesi öldürülemez veya atını boğazlamasına karşılık onun atı boğazlanamaz. Bu, hak etmeyene yapılmış bir zulüm sayılır; bu konuda sünnetteki uygulama benzerin itlafı değil, misliyle tazmin şeklindedir⁸⁸. Hz Peygamber’in ortaya koyduğu “Zarar verme ve zarara zararlar karşılık verme yoktur”⁸⁹ prensibi ile fukahanın bu doğrultuda geliştirdiği “Zarar misliyle izale edilemez”⁹⁰ kuralı da bunu

⁸⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 126, 133- 135; İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik*, Kahire 1311, VIII, 139.

⁸⁶ Kâsânî, VII, 150, 168.

⁸⁷ *el-Mugnî*, VIII, 329-330.

⁸⁸ *İ’lâmü’l-muvakkîn*, Beyrut ts., II, 123.

⁸⁹ İbn Mâce, “Ahkâm”, 17.

⁹⁰ İbn Müflih, *el-Mübdî*, Beyrut 1400/1980, V, 224; ayrıca bk. *Mecelle* md. 19, 25.

açıklar mahiyettedir. İbn Kayyim bir başka münasebetle kişinin kendisine yönelik bir zulüm ve aldatmayı önlemek veya meydana gelmişse izale etmek için tedbir almasının caiz sayıldığını, izalesi mümkün değilse mukabele bilmissilde bulunmasının cevazı konusunda iki farklı durum söz konusu olduğunu belirtir. Eğer eylem kişiye içki içirmek veya mahremiyle zina etmek gibi Allah hakkı sebebiyle haram bir fiil ise mukabele bilmissil caiz değildir; eğer malına yönelik bir haksızlık söz konusu ise aynı şekilde karşılık verip vermeyeceği hususunda üç yaklaşım mevcuttur: Aşırılığa varan birinci gruba göre meselâ haksızlığa uğrayan da diğerinin kapısını sökebilir, duvarını yıkabilir, evinin tavanını çökertebilir. İkinci grup ise tam aksini savunup karşılık vermemesi gerektiğini ve meselâ mütecavizin bir emanet (vedia) veya alacağı kendisinde bulursa bile ona haber vermeden hakkı kadarını almasının caiz olmadığını belirtir. Diğer bir grup ise orta yolu tutarak eğer hak sahipliği babalık, çocukluk, eşlik gibi infakı mucip zahir bir sebebe dayanıyorsa ona bildirmeden hakkı kadarını alabileceğini; hakk sebebi karz, mebiin semeni vb. gibi açık değilse ona bildirmeden hakkını almasının caiz olmadığını savunmuştur. İbn Kayyim günah (masiyet) konusunda mukabele bilmissil yapılamayacağını, mesalâ bir kimsenin diğeri aleyhine yalan söylemesi, yalan şahitlik yapması veya iftirada bulunması halinde ona aynı şekilde karşılık vermenin caiz olamayacağını belirtir. Yukarıda işaret edildiği üzere haksızlık mal itlafı şeklindeyse, bu mal köle ve hayvan gibi hukuken muhterem bir şeyse mukabele bilmissil caiz değildir. Eğer böyle değilse iki durum söz konusudur: eğer evini yakanın evini yakmada olduğu gibi karşılıklı haddi (meşru sınırı) aşmaktan korkuyorsa mukabele bilmissil caiz değildir; eğer haddi aşmayıp sadece onun yaptığıнын aynısını yapmakla kalacaksa –ağacını kesmesi, çanağını kırması, kuşunun kafesini açması, su kırbasının ağzını çözmesi gibi- bu durum ictihada açık olup yasaklığı konusunda kitap, sünnet, icma ve sahih kıyastan delil yoktur. Aksine bu deliller böyle karşılık vermenin cevazını iktiza edecek mahiyettedir⁹¹.

Hukukçular yabancı tüccardan alınacak gümrük vergisi veya diplomatik temsilcilerin sahip olacakları ayrıcalıklar konusuyla ilgili olarak da mukabele bilmissil prensibini ve sınırlarını tartışmışlardır. Hz. Ömer müslüman tüccardan 1/40, zimmîden 1/20 oranında vergi alınmasını emrettiğinde harbîlerin (yabancı gayri müslim) müslüman tüccardan ne kadar vergi aldığını sormuş ve 1/10 cevabını alınca da onlardan aynı oranda vergi alınmasını emretmişti. Buna göre onlar müslüman tüccardan hangi oranda vergi alıyorsa mücâzât (mukabele bilmissil) gereği ister tüccar ister elçi olsun getirdiği ticaret malından aynısı alınır; hiç almıyorlarsa onlardan da alınmaz. Onlara bu şekilde davranmak emanın amacına ve ticarî

⁹¹ İ'lâmü'l-muvakkîn , IV, 26-27.

ilişkilerin sürdürülmesine daha uygundur⁹². Serahsî, misillemeye yol açacak davranışlardan sakınmak gerektiğine de dikkat çeker ve meselâ silah dışındaki emtianın düşman ülkesine ihracı yasaklanırsa onların da aynı yasağı uygulayabileceklerini ve bundan da müslümanların zarar göreceğini belirtir⁹³. Şevkânî, onların müslüman tüccardan vergi almamaları halinde müslümanların da almayacağını ve bunun maslahat gereği olduğunu, eğer onlar almadığı halde biz alırsak tüccarımızın zarar görebileceğini belirtir⁹⁴. Serahsî bir defasında harbînin ticaret malının nisap miktarından (200 dirhem) az olması halinde, eğer kendileri aynı durumda müslüman tüccardan vergi alıyorsa misilleme olarak onlardan da alınacağını, bir yerde ise bu miktarın altında kalan maldan hukuken ve örfen vergi alınmaması sebebiyle onlardan da alınmayacağını, onlar bu durumda müslümandan alıp haksızlık yapsalar bile bizim aynısını yapmamamız gerektiğini söyler. Sözgelimi onlar müslüman tüccarın elinden bütün malını alsalar, kendilerine verilen emana aykırı olacağı için aynısını onlara yapamayacağımızı belirtir⁹⁵. Onların müslüman tüccarın bütün malını almaları halinde, mezhepte tercih edilen görüşün bizim de tamamını değil kendisini ülkesine götürecek miktarı ona bırakıp kalanı almamız, zayıf görüşün ise aynısını yapmalarını önlemek için bizim de misilleme olarak mallarının tümünü almamız gerektiği yönünde olduğunu kaydeden İbnü'l-Hümâm, emandan sonra böyle bir muamelenin emanı bozma sayılacağını, onların bunu ahlak edinmelerinin bizim de aynısını yapmamızı meşru kılmadığını, aksine böyle bir davranıştan nehyedildiğimizi, nitekim onların ülkesine emanla giren müslümanı öldürmeleri halinde aynısının kendilerine yapılamayacağını belirtir⁹⁶. Bunun gibi mukabele bilmişil olarak işkence de meşru görülmemiştir. Düşmanlar böyle yapsalar, aynı şekilde karşılık vermek caiz değildir. Hz. Peygamber Uhud günü amcası Hz. Hamza'ya yapılanı görünce bir gün imkan bulması halinde müşriklerden 30 kişiye aynısını yapacağına yemin etmesi üzerine ayet (en-Nahl 16-126) nazil olmuş, o da yeminine kefarete ödemiştir⁹⁷. Hukukçular da işkence konusunda mukabele bilmişil yapılamayacağını belirtirler. Abdullah b.Âmir, bir savaş sonrasında Hz. Ebubekir'e bir patriğin başını getirdiğinde bunu hoş karşılamamış, Abdullah onların da müslümanlara böyle yaptığını söylemesi üzerine "Farslarla Bizanslıları mı örnek alacağım?" karşılığını vermiştir⁹⁸.

⁹² Serahsî, *Şerhu's-Siyer*, V, 1789-1790, 2134-2135; *el-Mebsût*, II, 199; Şelebî, *Hâşiyetu Tebyîni'l-hakâik (Tebyîn ile birlikte)*, Bulak 1311, I, 285.

⁹³ *el-Mebsût*, X, 92.

⁹⁴ *es-Seylül'l-cerrâr*, (nşr. Mahmud İbrahim Zâid), Beyrut 1405/1985, II, 101, 103.

⁹⁵ *el-Mebsût*, II, 199-200.

⁹⁶ *Fethu'l-Kadîr*, II, 228.

⁹⁷ İbn Hişâm, II, 91, 95-96; İbn Kesîr, *Tefsir*, Kahire ts., II, 592.

⁹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarabad 1344, IX, 132; Nevevî, XIX, 314; İbn Kudâme, VIII, 494.

Diplomatik temsilcilerin can ve mal güvenliği konusunda hem İslâm'da hem İslâm'ın zuhuru sırasındaki milletler arası örfte karşılık beklenmemekle birlikte⁹⁹ bunların sahip oldukları malî imtiyazlar, ticaret veya gümrük vergisi muafiyetleriyle ilgili olarak da mukabele bilmisil konusu gündeme gelmiştir. Elçiler esas olarak ticaret amacı taşımayan şahsî mallarında gümrük muafiyetine sahiptirler. Ticarete gelince Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, gayri müslim devletin kendi elçilerinin ticaret malından bir şey alınmamasını şart koşması halinde onların müslüman elçilere yönelik uygulamasına bakılacağını ve eğer bir şey almıyorlarsa ileri sürdükleri bu şartın kabul edilip vefa gerektiğini belirtir. Onlar müslüman elçiler için bu şartı kabul ettikten sonra vefa göstermezlerse kendi elçileri hakkında bizim de bu şartı kabul etmememiz gerekir; ancak kabul etmişsek onların muamelesinden sarf-ı nazarla bizim vefa göstermemiz icap eder¹⁰⁰. Serahsî onlara can ve mal güvenliği (eman) verilince buna aykırı davranmaya ruhsat bulunmadığını, onların verdikleri emana aykırı hareketleri bizim de aynı şekilde davranmamızı meşru kılamayacağını belirtir. Meselâ bizim rehinerimizi öldürmeleri halinde, karşılık olarak onların rehinerini öldürmemiz helal olmaz¹⁰¹. Elçilere can ve mal güvenliğinin tanınması İslâm'ın baştan beri tek taraflı kabul ettiği bir prensip olup Hz. Peygamber'in elçilerine yapılan kötü muameleye aynı şekilde karşılık verilmemiştir. Selahaddin el-Eyyûbî de Haçlıların müslüman elçileri öldürmelerine karşı aynı şekilde davranmadığı, İslâm'ın bu husustaki genel prensiplerine bağlı kaldığı bilinmektedir¹⁰². Serahsî diğer eserinde de bu hususa temas ederek düşmanla yapılan antlaşmanın garantisi amacıyla rehine teatisi yapılması ve bir taraf rehineri öldürdüğünde diğer tarafın da aynı uygulamada bulunabileceğinin hükme bağlanması durumunda düşmanlar müslüman rehineri öldürürse mukabele bilmisil olarak düşman rehinerinin öldürülemeyeceğini belirtir. Çünkü rehiner suçsuz olup antlaşmaya aykırı davranmış değildir. Cenâb-ı Hak kimsenin bir başkasının yükünü (günahını) çekemeyeceğini, onun yaptığından sorumlu tutulamayacağını bildirmiştir (Fâtır 35/18). Ancak rehiner düşmanın güçlenmemesi için geri verilmeyip zimmî statüsünde bırakılır, çünkü bu durumu kendileri de baştan kabul etmişlerdir¹⁰³.

İslâm'da savaşın meşruiyeti de temelde mukabele bilmisil kavramına dayanmaktadır. Mekke döneminde müslümanların savaşmaları, kendilerine yönelik zulüm ve haksızlıklara silahla karşılık vermeleri yasaktı. Hicret sırasında bu konuda nazil olan ilk âyette, kendilerine savaş açılan

⁹⁹ Şevkânî, *es-Seylül'l-cerrâr*,. IV, 560.

¹⁰⁰ Serahsî, *Şerhu's-Siyer*, V, 1790; ayrıca bk. Osman Cuma Damiriyye, *Usûlü'l-alâkâtî'd-devliyye fi'l-fikhi'l-îmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Amman 1419-1999, II,864-865, 867-868; Abdüsselam, s.291.

¹⁰¹ *Şerhu's-Siyer*, V, 1791.

¹⁰² Damiriyye, II,861; Abdüsselam, s.284-286.

¹⁰³ *el-Mebsût*, X, 129.

müslümanlara uğradıkları haksızlık sebebiyle savaşma izni verildiği belirtilmekte (el-Hac 22/39), daha sonraki bazı âyetlerde de savaş ilk olarak müslümanların değil müşriklerin başlattığı ifade edilmekte (el-Tevbe 9/13) ve müslümanların kendileriyle savaşanlarla savaşmaları, ancak aşırı gitmemeleri (el-Bakara 2/190) emredilmektedir. Düşmanın tecavüz ve haksızlığı savaşın yani mukabelenin meşruluk sebebi olduğu gibi meşruluk sınırının aşılmaması, bir haksızlık giderilirken yeni bir haksızlığa yol açılmaması hususunda hassasiyet gösterilmesi istenmektedir. Yukarıda anılan ve yapılan bir haksızlığı karşı aynı ölçüde bir karşılık verilebileceğini, fakat meşruiyet sınırlarını korumayı, sabrı ve bağışlamayı tavsiye eden âyetler de bunlarla bütünlük arz etmektedir.

Fıkıh âlimlerinin kendi dönemlerindeki şartlar çerçevesinde devletler arası ilişkilerde bugün mukabele bilmisil, misilleme ve karşılıklılık şeklinde ayırımlara tabi tutulan davranışlar konusunda ortaya koydukları görüşler değerlendirildiğinde, ilgili âyetlerle Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları ve toplumun maslahatı doğrultusunda bir takım sonuçlara ulaştıkları; bu çerçevede misilleme ve karşılıkta adalet ölçüleri ve zaruret sınırlarının gözetilmesi, haksızlıktan sakınma, suçların şahsiliği ve dolayısıyla suçlu olmayanların tecavüzden korunması, verilecek karşılığın uğranılan zararlar uygunluk içinde bulunması gibi temel prensiplere bağlı kalmaya çalıştıkları görülür.

KAYNAKLAR

Adevî, Hâşye alâ Şerhi'l-Haraşî, Bulak 1317;

Âsım Câbir, el-Vazîfetü'l-kunsuliyye ve'd-diblûmâsiyye fi'l-kânûn ve'l-mümârese, Beyrut 1986;

Aslan Gündüz, Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler-Örnek Kararlar, İstanbul 1998;

Aysel Çelikel, Yabancılar Hukuku, İstanbul 1998;

Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, Haydarabad 1344;

Cafer Abdüsselam, Kavâidü'l-alâkâti'd-devliyye fi'l-kânûni'd-düvelî ve's-Şerîati'l-İslâmiyye, Kahire 1401/1981;

Cemil Bilsel, Devletler Hukuku, İstanbul 1941;

Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân, İstanbul 1335-1338;

Documents on the Laws of War, ed. Adam Roberts ve Richard Guelff, Oxford 1989;

- Ergin Nomer, Devletler Hususî Hukuku, İstanbul 1988;
- Es'ad b. Muhammed el-Kerâbîsî, el-Furûk (nşr. Muhammed Tamûm), Küveyt 1402/1982;
- Faruk Sönmezoğlu, Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul 1996;
- Gülören Tekinalp, Türk Yabancılar Hukuku, İstanbul 1988;
- Haraşî, Şerhu Muhtasari Halîl, Bulak 1317;
- İbn Âbidîn, Reddû'l-muhtâr, Kahire 1386/1966;
- İbn Hacer el-Heytemî, Tuhfetü'l-muhtâc, Kahire 1315;
- İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye (nşr. Mustafa es-Sekkâ ve dğr.), Kahire 1375/1955;
- İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, Dımaşk 1384/1964;
- İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-kadîr, Kahire 1319;
- İbn Kayyim, İ'lâmü'l-muvakkîn, Beyrut ts.;
- İbn Kudâme, el-Muğnî, Kahire ts.;
- İbn Müflih, el-Mübdî', Beyrut 1400/1980;
- İbn Nuceym, el-Bahru'r-râik, Kahire 1311;
- İlhan Lütem, Devletler Hukuku Dersleri, İstanbul 1958;
- Karafî, el-Furûk, Kahire 1928;
- Kâsânî, Bedâiu's-sanâi', Kahire 1328;
- Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, Kahire 1387/1967;
- Louis Le Fur, Devletler Umumî Hukuku, çev. Şinasi Z. Devrin, Ankara 1942;
- Muhammed Abdülmun'im Abdülhâlık, el-Cerâimü'd-devliyye, Kahire 1989;
- Muhammed Bahaüddin Bâşât, el-Muâmele bi'l-misil fi'l-kânûni'd-düveliyi'l-cinâi, Kahire 1974;
- Muhammed el-Lâfî, Nazarât fî ahkâmi'l-harb ve's-silm, Trablus/Libya 1989;

Nevevî, el-Mecmû', Beyrut ts.;

Osman Cuma Damiriyye, Usûlü'l-alâkâti'd-devliyye fi'l-fıkhi'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Amman 1419-1999;

Semûhî Fevkalâde, Mu'cemü'd-diblûmâsiyye ve's-şüûni'd-devliyye, Beyrut 1986;

Serahsî, el-Mebsût, Kahire 1330;

Serahsî, Şerhu's-Siyerî'l-kebîr, nşr. Salahaddîn el-Müneccid ve Abdülaziz Ahmed, Kahire 1971;

Seyyid Şerif el-Cürcânî, et-Ta'rifât, Beyrut 1978;

Şelebî, Hâşiyetu Tebyîni'l-hakâik (Tebyîn ile birlikte), Bulak 1311;

Şevkânî, Fethu'l-Kadîr, Kahire 1383/1964;

Şevkânî, es-Seylû'l-cerrâr, (nşr. Mahmud İbrahim Zâyid), Beyrut 1405/1985;

Şîrâzî, el-Mühezzeb, Kahire 1378/1958;

Vâkıdî, el-Megâzî (nşr. M. Jones), London 1965-1966;

Yılmaz Altuğ, Yabancıların Hukukî Durumu, İstanbul 1968;

Zeki Mesud Alsan, Yeni Devletler Hukuku, Ankara 1951;